SYLWIA GALIJ-SKARBIŃSKA

Model zmiany cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989–1990. Powstanie Urzędu Ochrony Państwa

Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 539

Kres komunistycznej dyktatury w Polsce w 1989 r. równoznaczny był z koniecznością zmiany sposobu funkcjonowania istniejących dotychczas służb specjalnych. Książka prezentuje model zmiany cywilnych służb specjalnych dokonany w latach 1989–1990, kiedy zlikwidowano komunistyczną Służbę Bezpieczeństwa, a ustawą z dnia 6 kwietnia 1990 r. powołano Urząd Ochrony Państwa. Autorka, opisując ten proces, udowadnia, że w Polsce odrzucono zarówno model „opcji zerowej”, jak również „kontynuacji” — stosując w zamian model „hybrydalny”.

SŁOWA KLUCZOWE: służby specjalne, wywiad i kontrwywiad, zmiany strukturalne i personalne, Służba Bezpieczeństwa, przemiany ustrojowe w 1989 r., Urząd Ochrony Państwa

The model of change of the civil special services in Poland in the years 1989–1990. Establishment of the Office for State Protection

Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, p. 539

The end of the communist dictatorship in Poland in 1989 was tantamount to the necessity of changing the manner of the functioning of the existent special services. The book presents the model of change of the civil special services between 1989 and 1990, when the communist Security Service was liquidated, and the Office for State Protection was appointed with the act of 6 April 1990. The author describes the process and demonstrates that in Poland both the “option zero” and “continuation” models were rejected and a “hybrid” model was adopted instead.

KEY WORDS: special services, intelligence and counterintelligence, structural and personal changes, Security Service, systemic transformations of 1989, Office for State Protection

Rezultatem zmian zapoczątkowanych w Związku Sowieckim przez Michaiła Gorbaczowa była liberalizacja systemu władzy i rezygnacja ze stosowania tzw. doktryny Breżniewa. Tym samym sprawująca władzę w sposób dyktatorski PZPR zmuszona została do przeorientowania swojej polityki wewnętrznej. Rozpoczęte 6 lutego

1989 r. rozmowy Okrągłego Stołu i będące ich konsekwencją wybory parlamentarne z 4 czerwca 1989 r. (przebrane przez PZPR) wyznaczały kierunek zmian w polityce, ustroju, gospodarce i przestrzeni społecznej.

Pośród dokonywanych wówczas przekształceń znacznym wyzwaniem był zakres i formuła zmian, jakim miały podlegać komunistyczne cywilne służby specjalne. Zagadnienie to ze względu na swoją rangę znaczeniową i polityczną było już przedmiotem zainteresowania naukowców rozpatrujących je z różnych perspektyw. Aczkolwiek uwaga autorów koncentrowała się raczej na procesie likwidacji Służby Bezpieczeństwa. Do dziś prace dotyczące powstania Urzędu Ochrony Państwa należą do rzadkości. Tylko w ostatnich kilku latach ukazały się trzy publikacje w sposób bezpośredni czy pośredni związane z procesem i zjawiskami towarzyszącymi rozwiązaniu komunistycznej Służby Bezpieczeństwa¹. Prac poświęconych tworzeniu Urzędu Ochrony Państwa jest znacznie mniej. Na taki stan rzeczy ma wpływ ograniczona dostępność źródeł.

Prezentowana publikacja jest ukoronowaniem pewnego etapu badań prowadzonych przez Sylwię Galij-Skarbińską z Wydziału Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu². Autorka, wychodząc od zdefiniowania terminologii i specyfiki służb specjalnych (wywiadu i kontrwywiadu), poprzez zaprezentowanie ich roli w państwie, przedstawienie problemu zmian cywilnych służb specjalnych w państwach postkomunistycznych, prowadzi czytelnika do zamieszczonego w tytule głównego tematu pracy. Został on zaprezentowany w dwóch rozdziałach omawiających przemiany zachodzące w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych „od komunistycznego aparatu terroru do służb państwa demokratycznego” oraz powstanie Urzędu Ochrony Państwa.

Zaproponowane przez autorkę ujęcie tematu ma interdyscyplinarny charakter. W osiągnięciu tego celu, jak sama stwierdziła, wykorzystywała kilka metod badawczych: analizy treści, instytucjonalno-prawną, porównawczą oraz decyzyjną³. Widoczne jest to zarówno w sposobie określenia głównego problemu badawczego, jak również w przypadku towarzyszącego mu kwestionariusza pytań badawczych. Ten zaś posłużył autorce do wysunięcia konkretnych hipotez badawczych. Najistotniejszą z nich pozostaje sformułowanie, że przemiany w obrębie cywilnych służb specjalnych zachodzące w latach 1989–1990 w Polsce „determinowane były kompleksem zjawisk, przyczyniających się do utrzymania resortu spraw wewnętrznych (któremu były podporządkowane) w rękach komunistów”⁴. Z tej zaś perspektywy kluczowy jest wyrażony na

¹ T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019; D. Wicenty, *Zgniłe jabłka, zepsute skrzynki i złe powietrze. Dysfunkcje w Służbie Bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2018.

² Wyrazem tego jest uzyskanie przez autorkę na podstawie niniejszej książki w 2019 r. stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie nauki o polityce na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych UMK.

³ S. Galij-Skarbińska, *Model zmiany cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989–1990. Powstanie Urzędu Ochrony Państwa*, Toruń 2019, s. 13.

⁴ *Ibidem*, s. 12.

podstawie prowadzonego badania wniosek, że zmiany, które zostały przeprowadzone w przestrzeni cywilnych służb specjalnych, miały charakter „hybrydowy” i umiejscowione były między dwoma krańcowo odmiennymi modelami: „opcji zerowej” i „kontynuacji”. Inna ze stawianych hipotez dotyczy weryfikacji funkcjonariuszy SB zamierzających podjąć służbę w nowych realiach ustrojowych. Zdaniem autorki, brak jednolitych mechanizmów tej kwalifikacji rzutował na fakt, że proces ten był mało skuteczny.

Osobnym zagadnieniem, odnotowanym przez autorkę pozostaje widoczna dysproporcja dotycząca dostępnych źródeł archiwalnych i literatury przedmiotu dokumentujących końcowy etap istnienia SB i początki UOP. W tej materii widoczna jest przewaga materiału źródłowego odnoszącego się do pierwszej z wymienionych służb. Obecnie przechowywany jest on w zasobach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. W posiadaniu tej instytucji znajdują się także odtajnione akta normatywne dotyczące przygotowań do powołania UOP. Ze źródeł tych korzystała autorka, co znajduje odzwierciedlenie w jej pracy. W książce wykorzystano także stenogramy Sejmu PRL/RP X kadencji. Uzupełnieniem przedstawionych źródeł archiwalnych były informacje pochodzące z prywatnego archiwum prasowego gen. Zbigniewa Nowka, wieloletniego funkcjonariusza UOP, a w latach 1997–2001 jego szefa.

Jak słusznie konstatuje autorka, SB była instrumentem władzy komunistów stosujących represje wobec własnych obywateli. W 1989 r. szef MSW, gen. Czesław Kiszczak, był jedną z najważniejszych osób podczas rozmów politycznych toczonych z ówczesną opozycją. Zajmując taką pozycję, próbował zachować swój resort poza kontrolą powstałych w rezultacie wyborów z 4 czerwca 1989 r. nowych władz państwowych. O znaczeniu Kiszczaka świadczy także fakt, że zgodnie z kalkulacjami obozu komunistycznego miał on odgrywać niewspółmiernie większą rolę. Świadczy o tym nieudana próba desygnowania go na XIII Plenum KC PZPR na premiera. Sformowanie przez Kiszczaka własnego rządu okazało się jednak niewykonalne⁵. Jednak jako „architekt Okrągłego Stołu” Kiszczak objął tekę wicepremiera i ministra MSW w rządzie Tadeusza Mazowieckiego. Tym samym zachował pełnię władzy nad MSW, co podkreślało znaczenie tego resortu w procesie ówczesnych przemian i dążenie jego kierownictwa do odgrywania w nich kluczowej roli.

Wśród rozważań autorki dotyczących kwestii terminologicznych umiejscowienia służb specjalnych w strukturach demokratycznego państwa uwagę zwraca podrozdział omawiający ich wpływ na proces decyzyjny. Analizując relacje między decydentami (politykami) a służbami, przywołuje opinię jednego z oficerów CIA, który argumentował, że sytuacją niebezpieczną pozostają zarówno zbyt bliskie, jak i zbyt dalekie ich korelacje.

⁵ A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków 2016, s. 56–58. Warto odnotowania pozostaje postawa Cz. Kiszczaka w okresie przemian ustrojowych. Jak podkreślał L. Kowalski od 1988 r. Kiszczak na zewnątrz „zaczął prezentować się jako demokratą”. L. Kowalski, *Cze. Kiszczak. Biografia gen. broni Czesława Kiszczaka*, Poznań 2015, s. 659.

Złożoność i mnogość zagadnień podnoszonych w publikacji uniemożliwia ich choćby skrótowe omówienie w niniejszej recenzji. Na kilka jednak kwestii, zachęcając do lektury książki i jej percepcji, należy zwrócić uwagę. Autorka na podstawie literatury przedmiotu w sposób klarowny prezentuje różnicę między aparatem przymusu a aparatem represji (bezpieczeństwa). Ten pierwszy, działając na podstawie obowiązującego prawa legalnie, wykorzystuje użycie siły, drugi nielegalnie. Przy czym aparat represji przybiera charakter „zamkniętej kasty”⁶, co znajdowało odzwierciedlenie w polityce kadrowej przez lata stosowanej w obrębie MSW.

Na kolejnych kartach książki autorka opisuje modele kontroli i nadzoru nad służbami specjalnymi w państwach demokratycznych.

W rozdziale trzecim, wychodząc od charakterystyki służb specjalnych ZSRS i państw wobec niego satelickich, za jeden z ich głównych problemów na drodze przemian ustrojowych autorka uznaje przejęcie i zreformowanie dotychczasowych służb specjalnych. W odniesieniu do poszczególnych państw Europy Środkowo-Wschodniej autorka stwierdziła, że decydenci zastosowali w nich różne modele zmian. Z kontynuacją mamy do czynienia w powstałej w 1991 r. Federacji Rosyjskiej. „Opcję zerową” zastosowano w Estonii. Z kolei w Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, na Węgrzech i w Polsce mamy do czynienia z formami pośrednimi przyjmującymi postać hybrydalną. Jednym z jej elementów w przypadku Czechosłowacji, Rumunii i Polski była weryfikacja kadr funkcjonariuszy dawnego reżimu.

W odniesieniu do Polski, prezentując szeroko jego struktury i podstawy działalności MSW, autorka sporo miejsca poświęciła zmianom zachodzącym w jego obrębie będących konsekwencją przegranych przez komunistów wyborów z 4 czerwca 1989 r. Wyrazem zachodzących w resorcie zmian było powstanie Komitetu Założycielskiego NSZZ Funkcjonariuszy MO odcinającego się od totalitarnej przeszłości MSW. Rozpoczęcie przez niego działalności spotkało się z negatywną opinią Kiszczaka⁷. Kwestią wywołującą konflikty między funkcjonariuszami MO a SB były dokonywane w obrębie MSW liczne zmiany kadrowe polegające m.in. na przydzielaniu etatów milicyjnych tym drugim.

Przekształceniom strukturalnym wewnątrz SB — niejednokrotnie o pozornym i wprowadzającym w błąd charakterze — towarzyszyły prace nad projektami ustaw o ministrze spraw wewnętrznych, Urzędzie Ochrony Państwa i Policji. Sylwia Galij-Skarbińska, przywołując słowa Jana Widackiego, konstatuje, że objęcie przez Krzysztofa Kozłowskiego stanowiska wiceministra spraw wewnętrznych (6 marca 1990 r.) i przyjęcie ustaw policyjnych 6 kwietnia 1990 r. oznaczało, „iż MSW wchodzi w ostatnią fazę rozkładu”⁸. W Sejmie w trakcie debaty nad wspomnianymi ustawami posłowie reprezentowali różne stanowiska (począwszy od modelu „opcji zerowej” po konieczność przeprowadzenia stosownej weryfikacji kadr). Ostatecznie, organizując UOP, przyjęto to drugie rozwiązanie.

⁶ S. Galij-Skarbińska, *Model zmiany cywilnych służb specjalnych...*, s. 91–93.

⁷ *Ibidem*, s. 319.

⁸ *Ibidem*, s. 384.

W ostatnim rozdziale swojej książki autorka zaprezentowała proces organizacji UOP, którego nieodłączną częścią był poprzedzający go proces weryfikacji byłych funkcjonariuszy SB. Zwracając na realia związane z powstaniem nowej służby, odnotowała brak chętnych do zasilenia jej szeregów, problemy z przejmowaniem lokali i sprzętu. Autorka zaprezentowała też zadania, strukturę i obsadę personalną kierownictwa UOP w okresie jego powstawania z uwzględnieniem powstających na terenie kraju delegatur⁹.

Wyrazem zmian i zarazem znakiem czasu, było odwołanie Kiszczaka z funkcji ministra MSW 6 lipca 1990 r.

We wnioskach końcowych Autorka stwierdziła, że zachodzące w obrębie cywilnych służb specjalnych zmiany były powodowane brakiem kontroli nad MSW ze strony rządu Tadeusza Mazowieckiego, jak również pozostawieniem „resortu w rękach komunistycznych generałów”¹⁰. Osobą posiadającą znaczny wpływ na kierunek wspomnianych zmian pozostawał Cz. Kiszczak¹¹. Tworzeniu UOP towarzyszył brak należytego doświadczenia i wiedzy oraz pozbawiona jednolitych zasad uznaniowa weryfikacja funkcjonariuszy SB. W rezultacie przyjęcia modelu „hybrydalnego” zmian oraz niedoskonałości wspomnianej wcześniej akcji weryfikacyjnej w 1990 r., kadry UOP składały się w 90% z funkcjonariuszy byłej SB.

Reasumując, omawiana publikacja porusza kwestie fundamentalne dla zmian ustrojowych, jakie zaszły w Polsce po 1989 r. Tym samym stanowi punkt wyjścia dla dalszych badań nad systemem gwarantującym Polsce bezpieczeństwo zewnętrzne i wewnętrzne po 1989 r. Oczywiście zawarte przez autorkę w książce tezy i wnioski skłaniają do merytorycznej dyskusji, w której — jak mierniam — przedstawiciele takich dyscyplin naukowych jak: prawo, politologia, historia i nauki o bezpieczeństwie z pewnością nie powiedzieli ostatniego słowa.

*Mariusz Krzysztofiński**

* **Dr hab. Mariusz Krzysztofiński**, główny specjalista Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Rzeszowie, mariusz.krzysztofinski@ipn.gov.pl, <https://orcid.org/0000-0003-3905-1684>

⁹ Wydaje się, że autorka nie wykorzystała w pełni informacji zawartych w innych publikacjach omawiających także tę kwestię. *Vide* J. Larecki, *Wielki leksykon służb specjalnych świata*, Warszawa 2007, s. 699–701.

¹⁰ *Ibidem*, s. 481.

¹¹ T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990...*, s. 112–113. Autor ten też stwierdził, „dopóki na stanowisku ministra pozostawał Kiszczak, dopóty nikt inny nie miał wpływu na resort”. *Ibidem*, s. 154.